

חידוש הזמן ושינוי המקום

(אגב קריאה בסיפורי עמליה כהנא-כרמון, 'למעלה
במונטיפֶר')

אפרים שמואלי

ליד העיסוק ביום-יום האפור בארץ הזאת ולא מעט מתוך הכולמוס, בסיפור ובמחזה, להיטפל לשיפוליו ולכיעורו, כדי להקנות כביכול חוויה נאמנה של הממשות כמות שהיא, ניכרת בשנים האחרונות בספרות העברית גם המגמה להפליג בתיאורי המציאות הריאלית אל נופים וזמנים רחוקים ומוזרים. לא רק בשירה ובסיפורת הבידיונית נדרשים יוצרים עברים לתעלומות הזמן והחלל, ובלבד שלא לתאר זמן מסוים ומקום מוגדר בארץ הזאת.

בספרה האחרון של עמליה כהנא-כרמון מצאתי כמה וכמה ביטויים למגמה זו. אני שולף מן הסיפורים כמה דימויים אופייניים, קצתם מתוחכמים וקצתם חלומיים-תמימים: "לא בדרך הם דהרו כי אם על פני האדמה עצמה, הרחבה מים" (61). "כמו בעת ובעונה אחת לזכור את העבר ולראות קדימה לעתיד, זה היה" (64). "התחלה, אלה הם פניה של התחלה... במשהו הדומה אז לקורת-רוח נולדת, לא צפויה, כמו לראות לפתע את צידו האחר של המטבע" (68). "עגלת אבי נוסעת בזכרון, ובין עננים דובי הקרח ויבשות הקרח... ישוט ירח מלא, והוא פעם מצד זה ופעם מצד זה" (103). "אפשר להיות במקום הנכון ובזמן הנכון ולחזור הביתה בידיים ריקות" (104). "כל פעם רגע יש, וזו אז נסיעה ללא סוף על גבי ים ללא סוף, והרגע נמשך עד אין-סוף" (שם). "יד הזכרון המהפכת עוברת לאחור על אשר כמו דפי ההגדה המצויירת" (150). בסוף הספר חוזר הדימוי הקודם של השינוי הגמור: "וכל העת אני מופתעת: בקורת הרוח הנולדת לא צפויה, אשר כמו לראות לפתע את צידו האחר של המטבע" (191).

אלה הן דוגמאות מעטות להרפתקאת הדמיון, המבקש לראות את "צידו השני של המטבע", של מטבע קיומנו ואורחותיו, ולאכזבת החוזר הביתה בידיים ריקות, אף על פי שהיה "בזמן הנכון במקום הנכון". ראויים סיפוריה של עמליה כהנא-כרמון לעיון מיוחד. אולם הדפים להלן, מתוך "הספר על הפליאה ועל החשיבה" בעולם מדעי-טכנולוגי, אשר עימי בכתיבים, דנים בהחלפת זמנים ובשינוי מקומות בכלל, על פי דימויים שנתגבשו במשך הדורות בספרות העולם, וב"חֶרֶג האוטופי".

הנעלם הגדול, אותו סֶרַר מפיחיד וגם מעורר תקוות כל הימים, הוא העתיד. אין לו גבולות, על כן קשה להיאחז בו. "אל תתהלל ביום מחר, כי לא תדע מה ילד יום" ! (משלי כז, א). מה צופן בתוכו נעלם זה, מי יחוש עתידות? העתיד הוא תעלומת החיים והמוות. על כן מבקשים לראות את הנולד בתיכנון, בחישוב, בחיזוי מדעי. מיפוי הנסתר מעלה אדם לשלב, שבו שוב אין הוא מרותק לעכשיו ולמה שהיה — והוא מעשה שחרור רב. אדם יוצר לעצמו את עתידו, "בכוחו ובעוצם ידו" הוא עושה את עצמו, ככוהן, כרב-מג או כנביא, וביחוד כאיש-מדע, ושותף להנהגה האלוהית. העתיד כתחום הלא-נודע היה כל הימים אתגר לעשייה ולמאמצי המחשבה והחקירה: להפוך את אפשר המציאות למחויב המציאות. אבל בצד העתיד גם עבר הזוי הוא מחוז הפליאה.

היתה זו תגלית גדולה, באמת — תגלית כתוך תגליות, כשנתברר לאדם, שהזמן והמקום או החלל הם יחידות עצמאיות, כלומר — שאינן תלויות זו בזו, ושכל אחת ואחת מהן ניתנת לחלוקה. מקום מסוים יש לו אתמול ומחר, בין שאנו חיים בו ובין שאנו נעדרים ממנו. בשעה שנתגלה כי "כאן" היה גם אתמול ויכול להיות גם ביום מחר, נפרדה תפיסת המקום מתפיסת הזמן, — "האנה" מן ה"מתי", בלשון הוגינו בימי

הבינים — ונתבלטו שתי צורות-היסוד של ההסתכלות, שעליהן העמיד קאנט את תורת ההכרה שלו: האינטואיציה של תפיסת הזמן ותפיסת המקום. לתגלית ראשונה זו נתלוותה, כאמור, גם התגלית האחרת שכל יחידה ניתנת להיחלק: זמן זה וזמן אחר, מקום זה ומקום אחר. חלוקת-הבקעה זו של ממדי הזמן והחלל קדמה באלפי שנים להבקעת האטום.

המחשבה והדמיון מבקשים להימלט מזעפו של הים, הוא העולם, שהזמן הוא רק גשר רעוע נטוי עליו. כדברי ידעיה הפניני (מבחר הפנינים, שער ז': "העולם ים זועף והזמן כגשר רעוע נטוי עליו"), ושלושה הם המיפלים הנודעים ביותר בתולדות העמים: ראשית הדורות, "מראש מקדמי הארץ", ואחרית הימים. תנועות רנסנס ורומאנטיקה מבקשות לשוב אל המקורות, אל מסורת אבות, אל נעורי העולם, אל תור הזהב שמאחורינו. לעומתן מבקשות תנועות אחרות לקרב את קץ הנמין, להגשים את חזון האחרית, עולם הבא, ימות המשיח, אוטופיות פוליטיות-חברתיות או מלכות השמים. במיתולוגיה היוונית נסתמלו שתי ראיות אלה בדמויות האחים אפמיטיאוס ופרומיתיאוס. זה שמרן וזה מרדן, זה יושב על "נהר כבר", וזה נכסף ל"יהי". על ציור הראשית ועל ציור האחרית נוסף הציור של הנצח, הזמן שפסקה זירמתו, אם באכסטאזה מתמדת ואם בעולם אידיאלי, שאין בו תמורה, כתורה האלוהית-וכאלוהים עצמו. כמה וכמה צורות לבשו ציורי הזמן, שניטלה ממנו התמורה, והוא קיים ועומד בהווה שאינו פוסק, כגון ברצוא ושוב מחזוריים מחזוריים בלא שינוי של ממש או בזמן של "תשובה ניצחית של השווה". המקום הפלאי והזמן ההזוי בנוסח 'למעלה כמונטיפר' שייכים שניהם אל "מדרש הפליאה". אכן, מגוונים יותר הם ציורי המקום, ואזכיר כאן את הבולטים ביותר:

א. מקום לפני היות ארץ נושבת ותרבות אנושית: גן עדן, ארקדיה, "מצב טבעי" אידיאלי.
ב. מקום על פני הארץ בעולם הזה: ארץ מובטחת, זכת חלב ודבש, מלכות שמים עלי אדמות, מדינה אוטופית על שלל צורותיה.

ג. מתחת לארץ: ציורי שאול, גיהנום, האדס או טארטרוס, ארץ המתים (צלמות); מחוז הצללים, עמוק במעי האדמה, "אינפרנו" ו"פורגאטוריו".

ד. מעל לאדמה ציורי מחוזות רמים, נישאים על פני שטחה של הארץ, אולימפוס, אמפיריאום, מלכות מעל לארץ, מלכות שמים.

ה. בקצות הארץ, מחוץ לעולם הידוע: איי האושר, אטלנטיס, המחוז שמעבר לעמודי הרקולס, ארצות שנגלו לחייר הנועז.

ו. עולם הבא המוכטח לצדיקים, שהעולם הזה דומה לפרוודור בפניו (אבות ד, טז), והוא מקום — לא מקום.

ז. אין סוף לשמי השמים וצבאותיהם, שהארץ היא רק חלק זעיר מהם. המפנה מן הציור הגיאוצנטרי של פתולימיאוס אל הממד הרביעי, על פי תפיסת איינשטיין.

פלך המחשבה והדמיון טוהה, איפוא, לא רק שחי וערב, אחרית ימים וקצות הארץ, אלא עוד דימויים ססגוניים אחרים למלט, לתקן, להושיע ולנחם ולפייס את המצפים לסדר עולם חדש.

אני רואה את ה"תחרה הפיאודלית" היפה שרוקמת ע. כהנא-כרמן, גם על הרקע הזה של יצירת מחוז רחוק ואוטופי למרות כל האכזריות החבויה גם ב"מונטיפר". הרי זה עבר חצי-אגדתי כנגד אפשרויות של עתיד חצי-אגדתי.